

לתמוך או לא לתמוך?: עמדות גברים מוסלמים כלפי לימודי נשים מוסלמיות במוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל

"לימודים היה לי בכלל הלא כזה... פתאום ללמוד פילוסופיה, פסיכולוגיה, תחומים שמעולם לא שמענו עליהם..."
(פופר-גבעון וויינר-לוי, 2010, 135)

תקציר: המאמר יוצא מתוך ההנחה שישראל היא חברה דו-לאומית בפועל, שבה רמת השגשוג של המגזר הערבי, המונה למעלה מ-20% מכלל האוכלוסייה, נופלת מזו של מגזר הרוב היהודי. ולא זו בלבד, קבוצת המיעוט נמצאת בשלב מעבר מאורח חיים מסורתי, קולקטיבי, לאורח חיים מודרני ואינדיבידואליסטי יותר. מעבר זה מאורח חיים אחד לאורח חיים אחר בא לידי ביטוי בין השאר בהכרה שהשכלה היא המפתח לשינוי הסטטוס החברתי ולשינוי תדמיתה של החברה הערבית. כחלק מהתמורה המתחוללת בחברה הערבית, שעודנה מסורתית במידה רבה, מסתמנת בה "הסתערות" של נשים על ההשכלה הגבוהה. בשנים האחרונות הנשים הן כשני שלישים מכלל הסטודנטים הערבים במוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל. המאמר מסכם ממצאי מחקר שטח מבוסס-מדגם שביקש לבדוק מהי השפעת השכלתם ודתיותם של הגברים המוסלמים שנבדקו על עמדתם כלפי מתן הזדמנות שווה לנשים ערביות לרכוש השכלה גבוהה. לסוגיה זו נודעת חשיבות מרובה לנוכח העובדה שהפטריוארכיות עדיין נותנת את הטון במגזר הערבי ולדיפרנציאציה המגדרית יש שם משמעות רחבה. כצפוי, עולה מן המחקר תמיכה בלימודי נשים. להשכלת הנחקרים ולדתיותם יש השפעה על מידת תמיכה זו.

מילות מפתח: המיעוט הערבי, פערים מגזריים, חברה במעבר, מעמד האישה, שוליות כפולה, השכלה גבוהה.

א. רקע תאורטי

1. הערבים בישראל: תמונת מצב בתחומי ההשכלה, התעסוקה וההכנסה
מדינת ישראל היא מדינה דו-לאומית מבחינת הרכב אוכלוסייתה. יש בה קבוצת רוב יהודית וקבוצת מיעוט ערבית. בערב יום העצמאות 2012 מנתה אוכלוסיית ישראל כ-7.881 מיליון נפש, מתוכם כ-5.931 מיליון יהודים (75.3% מכלל האוכלוסייה) וכ-1.623 מיליון ערבים (20.6% מכלל האוכלוסייה) (למ"ס, 2012*¹). האוכלוסייה המוסלמית היא הקבוצה הגדולה

ביותר בקרב ערביי ישראל. בסוף 2011 היא מנתה כ-1.354 מיליון נפש מתוך כ-1.611 מיליון ערבים (למ"ס, 2012², לוחות 2.2, 2.7), הווה אומר – כ-84% מכלל ערביי ישראל. בהקשר זה יש לציין שבין המוסלמים לנוצרים יש הבדלים חברתיים-כלכליים בכל רחבי המזרח התיכון זה למעלה ממאה שנה. מקדם ההשכלה בקרב הנוצרים גבוה יותר, מעמד האישה אף הוא גבוה יותר בקרבם, תמותת הילדים נמוכה אצלם יותר, מקדם העיור גבוה יותר, והחשיפה למערב אף היא גבוהה יותר (Okun & Friedlander, 2005, 164).

ערביי ישראל הם קבוצת מיעוט לא רק מבחינה מספרית אלא גם מבחינה סוציולוגית. הפירמידה הריבודית של החברה הישראלית תוארה עוד בראשית שנות השמונים של המאה שעברה כ"סדר אתני משולש" (tripartite ethnic order), שבראשו היהודים האשכנזים, בתווך היהודים המזרחים, ובתחתית – ערביי ישראל (Semyonov & Tyree, 1981). הנתונים הסטטיסטיים מלמדים כי הן בתחומי ההשכלה, הן בתחומי התעסוקה והן בתחום ההכנסה יש פערים גדולים בין אוכלוסיית הרוב היהודית לאוכלוסיית המיעוט הערבית.

כך, למשל, בעוד שחציון ההשכלה של שתי הקבוצות – יהודים וערבים – היה זהה ועמד על 12 שנות חינוך בשנת 2011 (למ"ס, 2012², לוח 8.73), **התפלגות** ההשכלה הייתה שונה מאוד: בקרב היהודים היו 48.8% מבני 15+ בעלי 13 שנות השכלה ומעלה. בקרב הערבים רק 21.8% מקבוצת גיל זו היו בעלי השכלה דומה (שם). מנגד, בקרב היהודים רק 7.6% היו בעלי השכלה של 8 שנות לימוד ומטה, ואילו בקרב הערבים 21.3% היו בעלי השכלה כזו (שם).

הפער בין שתי קבוצות האוכלוסייה בולט גם בשיעורי התלמידים המסיימים בהצלחה את בחינות הבגרות, המשמשות כרטיס כניסה למוסדות ההשכלה הגבוהה. מבין התלמידים היהודים שנבחנו בבחינות הבגרות בשנת 2003 עמדו בהן בהצלחה 70.2%. במהלך שמונה השנים שלאחר מכן השלימו חלק מהנכשלים את הבחינות, ובשנת 2011 עמד שיעור מקבלי תעודת הבגרות מקרב מחזור 2003 על 77.9% (שם, לוח 8.39). בקרב התלמידים הערבים שנבחנו בבחינות הבגרות בשנת 2003 עמדו בהן בהצלחה רק 57.3%. במהלך שמונה השנים שלאחר מכן השלימו חלק מהנכשלים את הבחינות, אבל בשנת 2011 עדיין היה שיעור מקבלי תעודת הבגרות מקרב מחזור 2003 נמוך בהרבה מזה שבמגזר היהודי. הוא עמד על 66.6% (שם).

כאשר משווים את הזכאות לתעודת בגרות בשתי קבוצות האוכלוסייה – לא בקרב הניגשים לבחינות, אלא בקבוצת בני ה-17 – ההבדלים בין שתי הקבוצות קטנים יותר. במגזר היהודי היו זכאים לתעודת בגרות 51.8% מכלל בני ה-17, ואילו במגזר הערבי היו זכאים לה 45.9% מכלל בני ה-17 (חביב, 2008, 4). כך או אחרת, הנתונים מלמדים שפחות ממחצית בני הנוער הערבים מצליחים לעמוד בהצלחה בבחינות הבגרות. אבל זו אינה התמונה השלמה. להשלמתה יש לעמוד על עניין חשוב נוסף, שיש בו כדי לחדד את ההבדלים הנוגעים לתמונת החינוך התיכון בשתי קבוצות האוכלוסייה בישראל. לא כל מקבלי תעודת הבגרות זכאים להתקבל

לאוניברסיטאות. כדי להתקבל ללימודים במוסדות ההשכלה הגבוהה יש לעמוד במה שקרוי "דרישות סף". אלו מורכבות ממה שמוגדר "איכות תעודת הבגרות", המתבטאת בגובה הציונים, ומתוצאות המבחנים הפסיכומטריים (Ayalon & Shavit, 2004). מאלה שנבחנו בבחינות הבגרות בשנת 2002 עמדו בדרישות הסף של האוניברסיטאות ב-2010 65.2%. אבל ההבדלים בין שני מגזרי האוכלוסייה היו עמוקים: במגזר היהודי עמדו בדרישות הסף של האוניברסיטאות 71.1% מכלל הזכאים לתעודת בגרות; במגזר הערבי עמדו בדרישות הסף 35.9% בלבד (למ"ס, 2011, 4)! במילים אחרות, רוב מקבלי תעודות הבגרות הערבים אינם עומדים בדרישות הסף של האוניברסיטאות, ואינם יכולים להמשיך ללימודים גבוהים. וזהו ההבדל העיקרי והעמוק בין שני מגזרי האוכלוסייה בישראל בתחום החינוך.

ככל מה שנוגע לתעסוקה מלמדים נתוני 2011, שבקרב היהודים נמנו עם כוח העבודה האזרחי 84.2% מקרב קבוצת העבודה העיקרית של בני 25-54. בקרב הערבים נמנו עם כוח העבודה האזרחי של קבוצה זו רק 55.6% (למ"ס, 2012, לוח 12.1) – כמעט 30% (!) פחות מאשר בקרב היהודים. עיבוד נתונים של קבוצת גיל רחבה יותר – בני 22-64 – שנעשה בשנת 2007 העלה שבקרב הגברים היהודים עמד שיעור המועסקים על 75.7%, ואילו בקרב הגברים הערבים, על 68.8%. עשר שנים קודם לכן היו שיעורי התעסוקה בשני המגזרים שווים (חביב, 2008, 5). לא זו אף זו, בקרב היהודים נמנו בשנת 2011 41.1% מן המועסקים עם שלושת משלחי היד המיוחסים – משלחי יד אקדמיים, מקצועות חופשיים וטכניים, ומנהלים, ואילו בקרב הערבים – רק 23.2% (למ"ס, 2012, לוח 12.18). מנגד, בעוד שבקרב היהודים הוגדרו בשנת 2011 7.1% מהמועסקים עובדים בלתי מקצועיים, הנה בקרב הערבים נמנו עם קטגוריה זו 12.3% מהמועסקים (שם). כאשר מצרפים את שלושת משלחי היד של עובדי הצווארון הכחול הנמצאים בתחתית סיווג משלחי היד של הלמ"ס, מוצאים שבשנת 2011 הם הקיפו 20.2% מכלל המועסקים היהודים, אבל 51.7% (!) מכלל המועסקים הערבים (שם). אחרון-אחרון, הנתונים מלמדים שבין שני מגזרי האוכלוסייה – היהודי והערבי – יש גם הבדלי הכנסה גדולים. בשנת 2007, למשל, נעו הבדלי השכר שבין שני המגזרים ברמות ההשכלה השונות בין 25% ל-30% בקרב הגברים (ג'בארין, 2010, 15).

לוח 1: שכר שעה בשקלים על פי מגזר והשכלה לגברים מועסקים בני 15-64, 2007

הקטגוריה	ללא השכלה תיכונית	השכלה תיכונית ללא בגרות	תעודת בגרות מלאה לא אקדמיים	לימודים על תיכוניים	לימודים אקדמיים
ערבים	25.7	26.8	28.2	33.3	55.4
יהודים	35.5	38.6	39.7	47.2	73.4
פער	27.6%	30.6%	29.0%	29.4%	24.5%

מקור: ג'בארין, 2010, 15

מחקר שנעשה בכנק ישראל העלה שבשנים 1987-2005 הסתמנה מגמת עלייה בפערי השכר לשעת עבודה בין המגזר היהודי למגזר הערבי כאשר מדובר בבעלי תכונות דומות. בשנת 1987 עמד הפער על 12%, והוא הגיע ליותר מ-25% בשנת 2005 (זוסמן ופרידמן, 2008). לנוכח כל האמור לעיל לא ייפלא שיש הבדלים גדולים בהכנסת משקי הבית בין שני המגזרים. בעוד שההכנסה הכספית החודשית נטו של משק בית ישראלי ממוצע עמדה על 11,354 שקל בשנת 2009 (למ"ס, 2011), לוח 5.28), הנה במגזר הערבי היא לא עמדה אלא על 7,778 שקל (גרא, 2012, 80). מדדי ההכנסה של משקי הבית מגלים פער עקבי עמוק מאוד בין שני המגזרים – היהודי והערבי – החל ב-2006 וכלה ב-2010 (לוח 2).

לוח 2: מדדי ההכנסה (נטו) למשקי בית שבראשם שכיר, לפי קבוצת אוכלוסייה, 2006-2010

שנה	מדד כולל	יהודים	ערבים
2006	100	106	59
2007	100	106	60
2008	100	106	59
2009	100	106	58
2010	100	106	59

מקור: למ"ס, 2012, 19

בשל הפער העמוק הזה חלוקת שתי קבוצות האוכלוסייה בעשירונים השונים אינה עומדת ביחס ישר למשקלן היחסי באוכלוסייה. משקלו של המגזר הערבי בשני העשירונים התחתונים גדול בהרבה ממשקלם של ערביי ישראל בכלל האוכלוסייה. אלה הם בעצם שני העשירונים שבהם מתרכז חלקם הגדול של משקי הבית הערביים. בשלושת העשירונים העליונים לערבים כלל ייצוג סטטיסטי. גם בעשירונים השביעי והשישי משקלם זניח (לוח 3).

לוח 3: משקלם היחסי של הערבים והיהודים בעשירונים השונים, 2009 (באחוזים)

יהודים	ערבים	עשירון
55.4	44.6	ראשון
66.6	33.4	שני
81.7	18.3	שלישי
86.4	13.6	רביעי
91.2	8.8	חמישי
94.5	(5.5)	שישי
96.4	(3.6)	שביעי
98.5	..	שמיני
98.3	..	תשיעי
99.3	..	עשירי

מקור: למ"ס, 2011, *297

2. הערבים בישראל: מעמד האישה בקרבם, תמונה חברתית-תרבותית

ישראל היא כאמור חברה דו-לאומית בפועל, שבה רמת השגשוג (affluence) של המגזר היהודי גבוהה מזו של המגזר הערבי. האחרון מוגדר כקהילה הנמצאת בשלב מעבר מאורח חיים מסורתי וקולקטיבי לאורח חיים מודרני ואינדיבידואליסטי יותר (El Ghannam, 2001; Braun- Lewensohn et al., 2010). שלב המעבר הזה נזקף לזכותם של שני גורמים – התהליכים הגלובליים העוברים על כלל העולם הערבי מכאן, והקשרים האמיצים עם האוכלוסייה היהודית בישראל, מכאן (Seginer & Mahajna, 2003). בדרך כלל מתגוררים ערביי ישראל ביישובים משלהם, מרוכזים בשלושה מרחבים גאותרבותיים – בגליל, ב"משולש הקטן" ובנגב (Al-Haj, 1995). רק מיעוט מתגורר בערים מעורבות כמו חיפה, עכו, נצרת-עילית וכיו"ב. הפרדת המגורים הזו היא פועל יוצא של גורמים לאומיים ותרבותיים (Lewin-Epstein & Semyonov, 1994) וגם של התפתחויות היסטוריות ופוליטיות (Rosenfeld, 1988). היישובים הערבים – גם היישובים העירוניים – הם יישובים קטנים; הגדולים שבהם מונים כמה עשרות אלפי נפש. הם מרוחקים יחסית מהמרכזים העירוניים החשובים וחסרים תשתיות הנחוצות לפיתוח. דברים אלה שהיו נכונים לשנות התשעים (Lewin-Epstein & Semyonov, 1992) כוחם יפה גם לימינו אלה. העיר נצרת – היישוב הערבי הגדול בישראל – למשל, מנתה 73.7 אלף תושבים בשנת 2011; אום אל-פחם – היישוב הערבי השני בגודלו – מנה בשנת 2011 47.4 אלף תושבים בלבד (למ"ס, 2012, לוח סיכום האוכלוסייה).

אף שערביי ישראל נמצאים, כאמור, בשלב מעבר מאורח חיים אחד לאורח חיים אחר, הם עדיין מוגדרים חברה מסורתית. אין צריך לומר שבדומה לארצות אחרות במזרח התיכון הם נתונים להשפעה עמוקה של תרבות האסלאם (Taraki, 1995; Terhorst, 1995; Afshar, 1997; Abu Baker, 1998; Khattab, 2002).

מעברה של החברה הערבית בישראל מאורח חיים אחד לאורח חיים אחר בא לידי ביטוי בתחומים אחדים (עראר ואבר־עסכה, 2010). בראש ובראשונה בולטת כאן התמורה במקומה של החמולה (המשפחה המורחבת) בחברה. כוחה של החמולה פוחת בהדרגה, וכך בלבד גדלה והולכת האוטונומיה של המשפחה הגרעינית, המשתחררת יותר ויותר מתכתיבי החמולה וקונה לעצמה זכות לקבוע את סדרי העדיפויות של מטרותיה וענייניה (דאוד, 2002; כנאענה, 2005; Daoud, 2009, 6). בד בבד מתחוללת תמורה נוספת בעקבות המגעים הישירים והעקיפים עם חברת הרוב היהודי. אלה מחוללים התארגנויות חברתיות שוויוניות יותר מהמקובל בחברה המסורתית (קוליק וריאן, 2005). מעבר לכך עוברת החברה הערבית תהליכי מודרניזציה המשפיעים בכיוון של מרחב תעסוקה גדול יותר (דרורי, 1996); צמצום הילודה וממילא צמצום גודל המשפחה (קוליק וריאן, 2005; ח'מאיסי, 2011, 16); צמיחת מערכת ערכים ליברלית ודמוקרטית יותר, המחליפה את המערכת המסורתית (Arar & Rigby, 2009); הערכה גדלה והולכת להשכלה כמקנה סטטוס חברתי וכמשנה את תדמיתה של החברה הערבית (עראר ואבר־עסכה, 2007); ואחרון־אחרון – תהליכי עיור מואצים שלוו בנטישה מסיבית של החקלאות ובהאצת פיתוחם של ענפי המסחר, השירותים והתעשייה הזעירה במגזר הערבי (אל־חאג', 1999; Lewin-Epstein & Semyonov, 1992).

בתוך התמורות האלה מסתמן שינוי דינמי גם במעמדן של הנשים. בחברה הערבית מסתמנת הנטייה לאמץ אידאולוגיה שוויונית יותר ככל שמדובר במגדר, אף ששוויון זה קטן בהרבה מזה שבמגזר היהודי (עלי וגורדוני, 2009). התמורות – האיטיות אמנם – המתחוללות בזירה זו מעניינות בייחוד משום שהחברה הערבית המסורתית היא בעלת אופי פטריארכלי והיררכי. המגדר הוא בעל משמעות ממדרגה ראשונה, ועל פי התפיסה המסורתית האישה היא בראש ובראשונה בת, רעיה ואם (פסט־שוברט, 2005; קוליק וריאן, 2005; Gerner-Adams, 1979). כדרך שכתב יוסף:

במזרח התיכון שמור הפיקוח על הנשים כמונופול בידי מערכת השארות, ועל בידודה של האישה מואצלת לגיטימציה במונחים של כבוד המשפחה והערכת המשפחה. לפיכך פועלים מנגנונים מוסדיים ביעילות כדי לבודד את הנשים מן האלטרנטיבות השונות הנמצאות מחוץ למסגרת הנישואין, והם גם מונעים בעדן מהשתתף בפעילויות ציבוריות שיש בצדן מגע עם בני המין השני (Youssef, 1972, 152).

כפי שהטעימה זה לא כבר אחת מחוקרות החברה המוסלמית, מילדות מוקדמת נוטעים בכנות המוסלמיות את ההכרה שעיקר תפקידן בחיים הוא להינשא, ללדת ילדים ולהיות עקרות בית (Wharton, 2005).

יתרה מזאת, יש להביא בחשבון שהנשים הערביות בחברה הישראלית סובלות משוליות כפולה. השוליות האחת מקורה בעובדה שהאישה הערבייה בישראל – כמוה כגבר הערבי – נמנית עם קבוצת המיעוט הפלסטיני המקופח (חיידר, 2009; הנדלס, 2010; סואן, 2012). השוליות השנייה מקורה במגדר – האישה הערבייה נחותה ומקופחת בחברה הערבית מעצם היותה אישה (כרכבי-סבאח, 2009). אפשר לומר אפוא שהאישה הערבייה סובלת מנחיתות הן בחברה היהודית והן בחברה הערבית. בלשון חריפה יותר היו שדיברו על חוויית דיכוי כפולה שחוות הנשים הערביות בישראל: מצד אחד החוויה של מה שדני רבינוביץ' כינה "מיעוט לכוד" (Rabinowitz, 2001) הנשלט על ידי הרוב היהודי, כפי שכבר נאמר; מצד אחר חוויית הדיכוי הנובעת מהמבנה הפטריארכלי של החברה הערבית, הכולל סוגיות של אלימות במשפחה, כבוד המשפחה, פוליגיניה ועוד (אבו-רביעה-קווידר ווינר-לוי, 2010, 9).

עם זאת, כאמור, מתחוללות לאחרונה תמורות במעמדה של האישה. גיל הנישואין שלה עולה (Al-Haj, 1988), היא זוכה יותר ויותר לבחור את בן זוגה בחירה אוטונומית, היא משתתפת בתהליכי קבלת ההחלטות במשפחה ובספירה של זירת החיים הציבוריים (תחומים שהייתה מודרת מהם לפני כן), השתתפותה בכוח העבודה הולכת וגדלה (אף כי היא נמוכה מאוד בהשוואה למצב במגזר היהודי), וכניסתה לעולם ההשכלה כבר מקנה לה שם יתרון על פני הגבר, ממש כמו במגזר היהודי (רכס, 1993; שפירא והרץ-לזרוביץ, 2004). מעבר לכך, האישה הערבייה בת המעמד הבינוני-הגבוה, המתגוררת באחת הערים המעורבות, זוכה שם במרחב חיים חלופי, המאפשר לה ביטוי של התנגדות, מחאה ושינוי, ככל שמדובר באורח החיים המסורתי (Herzog, 2009).

לסיכום, יש להביא בחשבון שמציאות חייהן של הנשים הערביות – בעיקר המוסלמיות – היא מורכבת: מחד גיסא, תמורות המסמנות מודרנה ורווחה, כגון ירידת הפריזן וצמצום המשפחה, העמקת ההשכלה והגידול בהשתתפות בתעסוקה; מאידך גיסא, היעדר שוויון מגדרי בתוך המשפחה והצרת צעדים בחברה (מנאע, 2008).

בתוך כל אלה ממלאת ההשכלה תפקיד מרכזי. על משקלה המרכזי של ההשכלה בקביעת מקומו של האדם במערכת הריבודית יש מזה זמן רב הסכמה רחבה בקרב אנשי מדעי החברה (Bennet & LeCompte, 1990; Pasarella & Terenzini, 1991; Buchmann & Hannum, 2001). משלח היד, הזדמנויות התעסוקה, ההכנסה והיוקרה נגזרים ממנה במידה לא מבוטלת. על רקע זה יש לראות את התמורות המתחוללות בקרב נשי המגזר הערבי בישראל. בהקשר זה יש לציין שלהחלטת הממשלה להנהיג במגזר זה חינוך משותף (ולא בתי ספר נפרדים)

לבנים ובנות נודעת חשיבות רבה בכל הנוגע להשכלת הנשים הערביות בישראל. החלטה זו נבעה בזמנו לא מטעמים פילוסופיים, אידאולוגיים או פדגוגיים, אלא מטעמים פרקטיים וממחסור כבד במורות ערביות. בדיעבד נודעה לכך השפעה עמוקה על רמת ההשכלה של ערביות ישראל (Al-Haj, 1995).

כבר נאמר לעיל שיש פער לא מבוטל בהשכלה בין המגזר הערבי למגזר היהודי לטובת המגזר היהודי. עם זאת, התמונה הזאת נעשית מורכבת יותר כאשר מכניסים להשוואה את משתנה המגדר. בשנת 2007, למשל, היה משקלם של הערבים מעוטי ההשכלה (0-8 שנות לימוד) גבוה מאוד בהשוואה למשקלם של היהודים מעוטי ההשכלה. ברם, משקלן של הנשים מעוטות ההשכלה במגזר הערבי – 33.7% – היה גבוה בהרבה ממשקלם של הגברים מעוטי ההשכלה – 25.7% (חביב, 2008, 2). מנגד, אף ששיעור בעלי ההשכלה העל-תיכונית במגזר הערבי היה נמוך בהרבה מזה שבמגזר היהודי, הנה משקלן של הנשים המשכילות במגזר זה לא נפל ממשקלם של הגברים המשכילים: בקרב שניהם הוא עמד על 22.3% (שם). נתון זה משקף את כניסתן המסיבית של הנשים הערביות לתחום הלימודים. כבר בשנת 2007 הייתה נשירת הבנות הערביות מבתי הספר התיכוניים (7.4%) קטנה במידה ניכרת מזו של הבנים (12%) (שם, 3). סקר שנערך בשנת 2003 והיה מבוסס על מדגם ייצוגי העלה שרוב מכריע בקרב הנשים הערביות בישראל צידדו בהשכלה גבוהה לנשים ובזכותן לעבוד. המעניין הוא שגם 88% מהגברים הערבים תמכו בכך (דאוד, 2003, 195).

סקר שערך ארגון "נשים נגד אלימות" העלה שכ-95% תומכים בזכותן של נשים להשכלה, ו-82% תומכים בזכותן לעבוד (דאוד, 2002, 91). ושוב, מחקר אחר, שנערך אף הוא בעשור הראשון של המאה ה-21 ועסק בתפיסות המגדריות של בני נוער ערבים בישראל (אליאס, 2008), העלה שהבנות הן שמחזיקות בעמדות מודרניות וליברליות בכל הנוגע לתפקידי האישה. בה בעת העלה המחקר כי השכלה וזיקה לדת או דתיות הן משתנים מתווכים המשפיעים על העמדות בנושא זה. ככל שההשכלה גבוהה יותר, יהיו העמדות שוויוניות יותר; ככל שהזיקה לדת נמוכה יותר, יהיו העמדות שוויוניות יותר.

עם זאת, העמדות בזכות שוויון לנשים היו מסויגות בלא מעט סייגים. משפחות בעלות אמצעים הביעו לא אחת התנגדות לעבודת בנותיהן, גם כאשר מדובר היה בעבודה מקצועית. רק בהדרגה השתנתה גישה זו. זיכרון של אחת המורות בעניין זה מאלף:

בשנות ה-50 וה-60 רווחו מגבלות גדולות על מה שיכלה האישה לעשות. אני סיימתי בית-ספר תיכון, ובנות רבות בכיתתי נעשו מורות. גם אני רציתי להיות מורה, אבל אבי התנגד. הוא התנגד לכך שנשים יעבדו מחוץ לבית. באותה תקופה רק נשים שנזקקו לכסף עבדו. מצבנו הכספי היה טוב, ולכן שאל אותי אבא: "למה את צריכה עבודה? חסר לך כסף?". הוא גם אמר, "את יכולה ללמוד ולרכוש השכלה" (שם, 91-92).

בדור האחרון חלה עלייה מתמדת במשקלם היחסי של הסטודנטים הערבים במוסדות ההשכלה הגבוהה. בשנת 2011 היו הערבים 11.0% מכלל הסטודנטים במוסדות ההשכלה הגבוהה למיניהם (27,400 סטודנטים). באותה שנה הם היו 13.6% מכלל הסטודנטים הלומדים לקראת קבלת התואר הראשון באוניברסיטאות (למ"ס, 2012, 4). על העלייה בשיעורם היחסי של הסטודנטים הערבים במוסדות ההשכלה הגבוהה בדור האחרון אפשר ללמוד מלוח 4.

לוח 4: התפלגות הסטודנטים באוניברסיטאות (תואר ראשון) על פי דת בשנים נבחרות, תש"ן-תשע"א

הקטגוריה	תש"ן	תשנ"ו	תש"ס	תשס"ד	תשע"א
סך הכל סטודנטים	46,519	68,696	74,194	78,562	125,000
יהודים (%)	93.3	93.0	91.0	87.0	86.4
ערבים ואחרים (%)	6.7	7.0	9.0	9.8	13.6
מזה מוסלמים (%)	3.7	3.8	5.4	6.3	6.8

מקור: פידלמן, 2009, 6; נתוני המוסלמים לתש"ע מתוך למ"ס, 2011, 4

בתוך הגידול הכללי הזה בולטת במיוחד הסתערותן של הצעירות הערביות על מערכת ההשכלה הגבוהה. הנתונים מלמדים, למשל, שכבר בתשס"ח היה היתרון שלהן בציבור הסטודנטים הערבים גדול בהרבה מזה של הצעירות היהודיות בציבור היהודי. משקלן של הצעירות היה 63.6% מכלל הסטודנטים הערבים, בעוד שבמגזר היהודי היו הצעירות 54.6% מכלל הסטודנטים (פידלמן, 2009, 8). במילים אחרות, הסטודנטיות הערביות היו כמעט שני שלישים (!) מכלל הסטודנטים הערבים בשנת תשס"ח. היתרון הזה מתקיים גם בלימודי התואר הראשון וגם בלימודי התואר השני. רק בלימודי התואר השלישי מתהפכת הקערה על פיה (שם).

לוח 5: התפלגות הסטודנטים הערבים לפי מגדר, תואר ומוסד, תשס"ח

המוסד	סך הכול	סטודנטים	סטודנטיות
סך הכול	25,045	36.4%	63.6%
אוניברסיטאות	11,441	40.8%	59.2%
האוניברסיטה הפתוחה	2,572	43.8%	56.2%
מכללות אקדמיות	4,100	56.6%	43.4%
מכללות אקדמיות לחינוך	6,932	14.4%	85.6%
תואר ראשון – סך הכול	22,046	35.1%	64.9%

61.0%	39.0%	8,935	אוניברסיטאות
56.4%	43.6%	2,474	האוניברסיטה הפתוחה
43.6%	56.4%	4,030	מכללות אקדמיות
86.3%	13.7%	6,607	מכללות אקדמיות לחינוך
56.6%	43.4%	2,651	תואר שני – סך הכול
55.3%	44.7%	2,158	אוניברסיטאות
50%	50%	98	האוניברסיטה הפתוחה
32.9%	67.1%	70	מכללות אקדמיות
72.3%	27.7%	325	מכללות אקדמיות לחינוך
36.8%	63.2%	348	תואר שלישי – אוניברסיטאות

מקור: פידלמן, 2009, 8

ב. המחקר

לנוכח כל האמור לעיל על הדיפרנציאציה המגדרית במגזר הערבי בישראל ועל התמורות שהתחוללו בנושא זה, בעיקר בתחום ההשכלה הגבוהה; ולנוכח ממצאי הסקרים שבדקו את עמדות הציבור הערבי בנושא מתן הזדמנות שווה לנשים לרכוש השכלה גבוהה, החליטו כותבי המאמר לערוך סקר נוסף בנושא זה. הסקר נעשה בשלהי שנת 2010.

1. אוכלוסיית המחקר

המחקר נעשה באמצעות העברת שאלונים למדגם מזדמן. גיוס הנחקרים נעשה באמצעות חיפוש ברשת החברתית פייסבוק. השאלונים נשלחו באמצעות המייל ל-60 גברים מוסלמים מחברי הרשת. גם החזרת השאלונים נעשתה באמצעות המייל. תשאול מוקדם באמצעות התקשרות ברשת הבטיח שמחצית מאלה שנשלחו אליהם השאלונים, היו בסופו של דבר בעלי השכלה בתר-תיכונית; מחציתם היו בעלי השכלה תיכונית מלאה או חלקית. במסגרת התשאול המוקדם ניסו החוקרים להרכיב מדגם שיהיה בו משקל שווה פחות או יותר לחילונים ולשאינם חילונים. בסופו של דבר כלל המדגם 24 משיבים שהגדירו את עצמם חילונים, 33 שהגדירו את עצמם מסורתיים או דתיים, ו-3 שהותירו משבצת זו ללא מענה.

2. שאלות המחקר

שאלת המחקר העיקרית שעמדה לנגד עיניהם של עורכי הסקר הייתה: האם ימצאו הבדלים בעמדתם של גברים מוסלמים אזרחי ישראל כלפי מתן הזדמנות שווה לנשים ערביות לרכוש השכלה גבוהה על רקע הבדלי השכלה וזיקה לדת בקרב הנשאלים?

- בצד שאלת המחקר העיקרית הציבו החוקרים שתי שאלות נוספות:
- האם יש קשר בין עמדתם של הנחקרים כלפי שוויון כללי בין המינים ובין עמדתם כלפי מתן הזדמנות שווה לנשים הערביות לרכוש השכלה גבוהה?
 - האם יש קשר בין הערכת האישה של הנחקרים ובין עמדתם כלפי מתן הזדמנות שווה לרכוש השכלה גבוהה?

בנושא זה העלו החוקרים השערות אחדות:

- באורח כללי יתמכו רוב הנחקרים במתן הזדמנות שווה לנשים לרכוש השכלה גבוהה. מקור התמיכה נובע מהכרה בחיוניותה של ההשכלה הגבוהה לקידומו של המגזר הערבי כולו, הנתון במצב של קיפוח.
- עם זאת, התמיכה במתן הזדמנות שווה לנשים תהיה גבוהה יותר בקרב בעלי ההשכלה הגבוהה מאשר בקרב בעלי ההשכלה התיכונית.
- גם הזיקה לדת תימצא משתנה מתווך משפיע בהקשר זה. תמיכתם של החילונים בשוויון הזדמנויות לאישה תהיה גבוהה מזו של הדתיים.

3. השאלון

השאלון שבו נעשה שימוש במחקר כלל 31 שאלות, נוסף על שבע שאלות שיצרו את "תמונת הזיהוי" של הנחקר. השאלון נחלק לשלושה חלקי משנה. השאלות שהוצגו בשאלון נשאבו מתוך שורה של שאלונים שחקרו בעבר את הסוגיות שבהן התמקד המחקר הנוכחי (פרידמן-גרייבסקי, 1976; וינשטיין, 1998; הרועה, 1999; רווח, 2001; כהן-שוורצמן, 2005). 14 מתוך 31 השאלות נלקחו מתוך שאלון של שניידר (שניידר, 2002).

החלק הראשון, הכולל 18 שאלות, נועד להרכיב את מדד העמדה כלפי שוויון כללי בין שני המינים. בין השאלות שהוצגו היו הצהרות פשוטות, כגון **על הנשים ליטול אחריות גדלה והולכת למנהיגות בפתרון בעיות-השעה האינטלקטואליות והחברתיות**; או **נשים צריכות לקבל הזדמנות שווה לגברים להתמחות במקצועות השונים**. אבל גם הצהרות שחייבו היפוך סקאלה בעת עיבוד הנתונים במחשב, כמו **על הנשים להכיר בכך, שזה טיפשי לנסות להשתוות לגברים בעסקים ובמשלח-היד, או על הנשים לוותר על האידיאל המדומה של שוויון אינטלקטואלי עם הגברים**.

מדד אלפא קרונברך, המודד את המהימנות הפנימית של השאלות המרכיבות את המדד הזה, הוא 0.863.

החלק השני, שנועד להרכיב את מדד הערכת האישה, כולל 11 שאלות. בין השאלות הללו היו הצהרות כמו **בממוצע, נשים אינטליגנטיות באותה מידה כמו גברים**, או **אישה יכולה**

לעשות את מרבית הדברים באותה מידה כמו גבר. גם באשכול השאלות הזו נמצאת הצהרה שחייבה היפוך סקאלה בעת עיבוד הנתונים במחשב: **נישואין הם כנראה מאושרים יותר אם לבעל יש השכלה גבוהה מזו שיש לאשתו.**

מדד אלפא קרונברך של חלק זה הוא 0.730.

החלק השלישי נועד להרכיב את המדר העיקרי של המחקר, מדד העמדה כלפי שוויון זכויות להשכלה. הוא כולל 12 שאלות. גם כאן חלק מהשאלות הן הצהרות פשוטות כמו **נשים וגברים צריכים לקבל אותו טיפול כשהם מבקשים לקבל הלוואות סטודנטים, או סטודנטיות הן יותר שקדניות מסטודנטים.** ברם גם כאן יש שאלות שחייבו היפוך סקאלה בעת עיבוד הנתונים במחשב, כמו **נשים אינן צריכות להרגיש אותה מחויבות כמו גברים להשיג תואר אקדמי, או סטודנטים לוקחים באופן רציני את ההשכלה שלהם יותר מסטודנטיות.**

מדד אלפא קרונברך של חלק זה הוא 0.797.

לוח 6: מדדי המהימנות של העקיבות הפנימית בשאלון (אלפא קרונברך)

העמדה	מדד אלפא קרונברך
שוויון כללי בין המינים	0.863
הערכת האישה	0.730
שוויון זכויות להשכלה	0.797

ג. הממצאים

בדיקת ההשערות לאור ניתוח סטטיסטי של התוצאות (באמצעות שימוש בתוכנת SPSS) העלתה שורה של מסקנות מעניינות, שעלו בקנה אחד עם השערות החוקרים.

1. זכאות האישה להשכלה שווה לזו של הגבר

תחילה נבחנו הממצאים הנוגעים לשאלת המחקר העיקרית, שבדקו אם מדד העמדה כלפי זכאות האישה להשכלה שווה לזו של הגבר. הבדיקה נעשתה באמצעות סולם הבנוי על סקאלה של בין 1 (מסכים מאוד עם ההצהרה) ל-5 (בהחלט איני מסכים אתה). הווה אומר **ככל שהממוצע הכללי נמוך יותר, התמיכה בשוויון גבוהה יותר.**

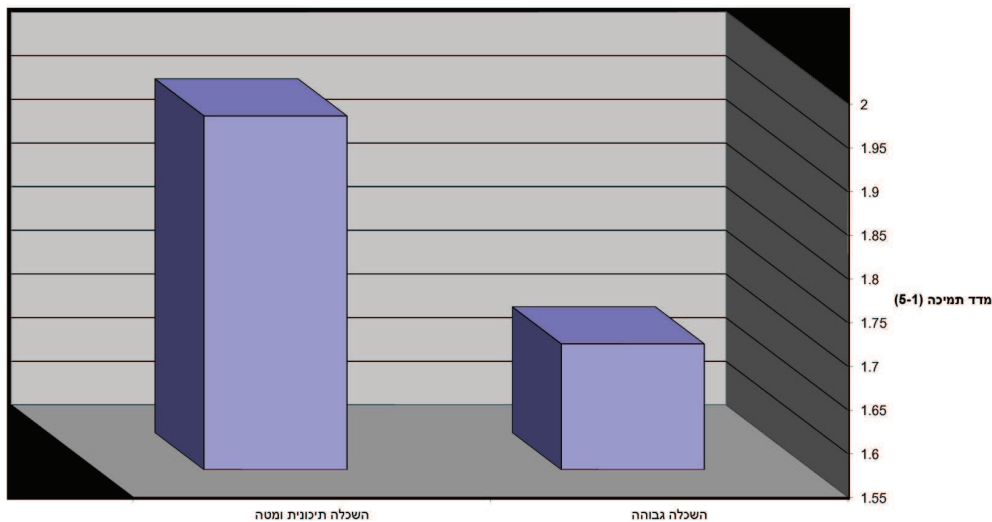
1.1 הקשר בין השכלת המשיבים לעמדתם כלפי זכות שווה להשכלה

ראשית נבדק הקשר בין השכלת המשיבים לעמדתם כלפי זכות שווה להשכלה. כזכור, אחת מהשערות החוקרים הייתה שעמדת שתי קבוצות ההשכלה תהיה אוהדת, אך עמדתם של בעלי

ההשכלה הגבוהה כלפי זכות שווה תהיה אוהדת יותר מזו של בעלי ההשכלה התיכונית. בדיקה העלתה אמנם שהציון הממוצע של בעלי ההשכלה הגבוהה במדרד זה היה נמוך (1.694) מזה של בעלי ההשכלה התיכונית (1.955). כלומר, תמיכתם של בעלי ההשכלה הגבוהה באמת גבוהה במקצת מזו של בעלי ההשכלה התיכונית. עם זאת, כדי לברוק אם ההבדל הזה מובהק מבחינה סטטיסטית נערך כאן מבחן T למדגמים בלתי תלויים. תוצאת המבחן הזה לימדה שלמרות הכיוון הצפוי של התוצאות, הן אינן מובהקות מבחינה סטטיסטית ($t(50.2) = -0.197, P > 0.05$). לא פחות מעניין מהציון הממוצע של המדרד הוא פיזור הציונים, היינו מהו משקלם של המשיבים שתמיכתם בזכות שווה להשכלה הייתה גבוהה במיוחד, ומנגד – מהו משקלם של המשיבים שתמיכתם בזכות שווה להשכלה הייתה נמוכה במיוחד.

בדיקת הממצאים בקרב בעלי ההשכלה הגבוהה מעלה שאיש מהם לא קיבל ציון ממוצע של יותר מ-2.50 (כאשר הציון הטוב הוא 1 והגרוע בהקשר זה הוא 5). שליש מהמשיבים נמצאו בטווח הציון הממוצע הנמוך מאוד של 1-1.30 (הווה אומר תמיכה גבוהה מאוד בזכות שווה להשכלה). 36.8% נוספים מקרב בעלי ההשכלה הגבוהה נמצאו בטווח הציונים של 1-1.10. 1.90 אפשר אפוא לומר שכ-70% מבעלי ההשכלה הגבוהה תומכים תמיכה גבוהה בזכות שווה להשכלה.

גרף 1: השפעת השכלתם של הנחקרים המוסלמים על תמיכתם בהשכלה גבוהה לנשים

בקרב בעלי ההשכלה התיכונית נמצאו 23.3% מהמשיבים בטווח הציון הממוצע הנמוך מאוד של 1-1.30. שליש נוסף מקרב בעלי ההשכלה התיכונית נמצאו בטווח הציונים 1.44-1.90. הווה אומר 56.6% מקרב בעלי ההשכלה התיכונית תומכים תמיכה גבוהה בזכות שווה להשכלה. עם זאת, ראוי לציין שבקרב 23.2% מבעלי ההשכלה התיכונית היה הציון הממוצע גבוה מ-2.50. אחד המשיבים הגיע לציון ממוצע של 3.20, שהוא הגבוה ביותר במדגם כולו. נתונים אלה מבהירים את מה שנאמר למעלה: בהתאם להשערתם המוקדמת של החוקרים אכן נראה שהשכלת המשיבים היא משתנה המשפיע על עמדתם כלפי זכות שווה להשכלה. יש להניח שהממצא לא נמצא מובהק מבחינה סטטיסטית בעיקר בשל גודל המדגם.

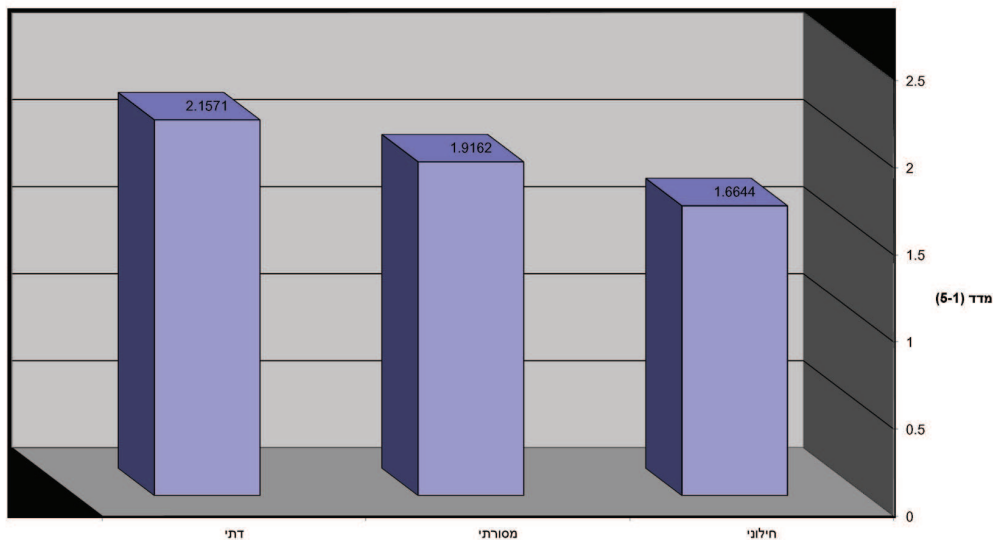
1.2 הקשר בין דתיותם של המשיבים לעמדתם כלפי זכות שווה להשכלה

כאן ניגשו החוקרים לבדוק את השערת המחקר השנייה – יש קשר בין דתיותם או זיקתם של המשיבים לדת ובין עמדתם כלפי זכות שווה להשכלה. חלוקת הנדגמים על פי דתיותם (שנבדקה על סמך הצהרת הנחקרים עצמם) העלתה ש-24 מהם הגדירו את עצמם חילונים, 26 הגדירו את עצמם מסורתיים ו-7 הגדירו את עצמם דתיים.

פה נעשתה בדיקת המובהקות הסטטיסטית של הממצאים באמצעות מבחן F – ניתוח שונות חד-כיווני. ניתוח זה העלה שאין הבדל מובהק בממוצעי שלוש הקבוצות $F(2.54) = P < 0.05$ (2.59). אף על פי שמגמת הציונים הממוצעים היא עקבית, ומעידה לכאורה שככל שהמשיב דתי יותר תמיכתו בזכות שווה להשכלה נמוכה יותר, אין לכך מובהקות סטטיסטית במדגם זה.

הציון הממוצע למחנה החילוני היה נמוך ועמד על 1.6644. שליש מקרב החילונים נמצאו בטווח הציון הממוצע הנמוך מאוד של 1-1.30. 41.7% נוספים נמצאו בטווח הציונים 1.40-1.80. הווה אומר 75% מהחילונים תמכו תמיכה גבוהה בזכות שווה להשכלה. רק אצל שני נחקרים היה הציון הממוצע גבוה מ-2.50. איש לא קיבל ציון ממוצע גבוה מ-2.90. הציון הממוצע למחנה המסורתי היה גבוה מזה של המחנה החילוני ועמד על 1.9162. 26.9% מקרב המסורתיים נמצאו בטווח הציון הממוצע הנמוך מאוד של 1-1.30 (פחות מאשר בקרב החילונים). עוד 26.9% נמצאו בטווח הציון הממוצע של 1.50-1.90. כלומר 53.8% מהמסורתיים תמכו תמיכה גבוהה מאוד בזכות שווה להשכלה, הרבה פחות מאשר במחנה החילוני. בקרב שלושה מהמסורתיים היה הציון הממוצע גבוה מ-2.50. אחד המסורתיים הגיע לציון ממוצע של 3.20.

גרף 2: הקשר בין דתיות לתמיכה בזכות שווה להשכלה לנשים מוסלמיות

הציון הממוצע של המחנה הדתי היה הגבוה בכולם ועמד על 2.1571. הווה אומר תמיכתו של מחנה זה בזכות שווה להשכלה היא הנמוכה ביותר בשלוש הקבוצות. לא נמצא בקבוצה זו אפילו אדם אחד שהציון הממוצע שלו נפל מ-1.80. מנגד, הציון הממוצע הגבוה ביותר היה 2.90. מגמתם של ממצאי הניתוח בחלק זה של השאלון תאמה אפוא את השערת החוקרים, אף שהממצאים לא היו מובהקים מבחינה סטטיסטית.

2. הקשר בין עמדות הנחקרים כלפי שוויון כללי בין המינים ובין עמדתם כלפי זכאותה של האישה להשכלה גבוהה

כזכור, החוקרים עשו שימוש בשאלון שבדק לא רק את עמדות הנחקרים כלפי זכאותה של האישה להשכלה גבוהה, אלא גם את עמדתם כלפי שוויון זכויות בין המינים בכלל, וגם את הערכתם את האישה.

לנוכח הממצאים שסוכם לעיל ביקשו החוקרים לבדוק עתה עניין נוסף – הקשר בין עמדת המשיבים כלפי זכאות שווה להשכלה בין נשים לגברים ובין עמדתם כלפי שוויון כללי בין המינים. ההנחה הייתה שיימצא מתאם חיובי בין שני המדדים. רוצה לומר, מי שעמדתו כלפי שוויון כללי בין המינים תהיה אוהדת, יבטא עמדה אוהדת גם כלפי זכאותה של האישה להשכלה שווה.

הדבר נבדק באמצעות מתאם פירסון, שהעלה כי אכן יש מתאם חיובי מובהק וחזק בין שני

המדדים ($r=0.872, P<0.00$). כדי לבדוק את ניבוי עמדת הנבדק כלפי זכאות האישה להשכלה שווה על סמך עמדתו כלפי שוויון כללי בין המינים, נערך ניתוח רגרסיה פשוטה ($F(1.58) = 183.603, P<0.00$). שוב, הרגרסיה העלתה שעמדת הנבדק כלפי שוויון כללי בין המינים מסבירה 75.6% מהשונות של העמדות כלפי זכאות האישה להשכלה שווה.

3. הקשר בין הערכת הנחקרים את האישה ובין עמדתם כלפי זכאותה להשכלה גבוהה

אחרון-אחרון, החוקרים ביקשו לבדוק גם את הקשר בין הערכת הנבדקים את האישה ובין עמדתם כלפי זכאות שווה להשכלה בין נשים לגברים. ההנחה הייתה שכמו במקרה הקודם יימצא גם פה קשר חזק בין שני המדדים: מי שהערכתו את האישה גבוהה יחזיק גם בעמדה אוהדת כלפי זכאותה להשכלה שווה. בדיקת מתאם פירסון העלתה שאמנם כך הוא הדבר. נמצא קשר חיובי מובהק וחזק בין שני המדדים ($r=0.829, P<0.00$). ושוב, כדי לבדוק את ניבוי עמדת הנבדקים כלפי זכאותה של האישה להשכלה שווה על סמך הערכתם את האישה, נעשה שימוש ברגרסיה פשוטה ($F(1.58) = 203.815, P<0.00$). הרגרסיה העלתה שהערכתו של המשיב את האישה מסבירה 77.8% מהשונות של העמדה כלפי זכותה של האישה להשכלה שווה.

4. הקשר בין השכלת הנחקרים ודתיותם מצד אחד ובין הערכתם את האישה ועמדותיהם כלפי שוויון בין המינים מצד שני

לאור כל הקשרים הללו ביקשו החוקרים לבחון אם יש קשר סטטיסטי מובהק בין השכלת הנחקרים ודתיותם ובין הערכתם את האישה ועמדותיהם כלפי שוויון כללי בין המינים. לבחינת הקשר בין השכלת הנחקרים ובין הערכתם את האישה נעשה שימוש במבחן T למדגמים בלתי תלויים. מבחן זה העלה הבדל מובהק בהערכת האישה בין אלה שהשכלתם הייתה על-תיכונית ובין אלה שהשכלתם הייתה לכל היותר תיכונית מלאה ($t(58) = 2.005, P = 0.05$). הנבדקים שהשכלתם הייתה על-תיכונית העריכו את הנשים הערכה גבוהה יותר. ציונם היה 2.09 (מתוך 5) ($SD=0.59$). ציונם של בעלי ההשכלה התיכונית היה גרוע יותר ועמד על 2.37 ($SD=0.59$). כאשר בודקים את פיזור הציונים בשתי הקבוצות מוצאים שבקרב בעלי ההשכלה העל-תיכונית נמצאו 56.7% מהנסקרים בטווח ציון של 1.6-2.3. הציון השכיח היה 2, והוא היה מנת חלקם של 20% מהנמנים עם קבוצה זו. בקרב קבוצת בעלי ההשכלה התיכונית היה הציון השכיח 2.4. הוא היה מנת חלקם של 13.3% מהנמנים עם קבוצה זו. בחינת הקשר בין דתיות הנסקרים ובין הערכתם את האישה נבדקה באמצעות מבחן F. ניתוח שונות חד-כיווני אכן העלה הבדל מובהק מבחינה סטטיסטית בהערכת האישה בין קבוצות הנסקרים השונות על פי דתיותם ($F(2.54) = 3.205, P>0.05$). הערכת החילונים את הנשים נמצאה הגבוהה ביותר – $M=2.07$ ($SD=0.51$). הערכת המסורתיים הייתה בתווך –

2.34 M (SD=0.55). הערכת הדתיים הייתה הנמוכה ביותר – 2.57 M (SD=0.31). בדיקת פיזור המדד לא העלתה התכנסות בקצוות. ציוניהם של רוב הנבדקים נמצאו סביב הממוצע. בדיקת הקשר בין דתיותם של הנחקרים ובין עמדתם כלפי שוויון כללי בין המינים העלתה אף היא מובהקות סטטיסטית ($F(2.54) = 4.929, P > 0.05$). מתברר, כצפוי, שהחילונים היו בעלי העמדות החיוביות ביותר כלפי שוויון בין המינים – 1.75 M (SD=0.35). המסורתיים נמצאו בתווך עם 2.11 M (SD=0.59). הדתיים קיבלו את הציון הנמוך ביותר – 2.25 M (SD=0.33). גם פה לא נמצאה התכנסות ציונים ליד הקצוות. רובם נמצאו סביב הממוצע.

ד. סיכום

לנוכח מעמדם המיוחד של ערביי ישראל כקבוצת מיעוט בחברה הישראלית ולנוכח התמורות המתחוללות בקרבם בכל הנוגע למעבר מחברה מסורתית קולקטיביסטית לחברה מודרנית אינדיבידואליסטית, נעשה במאמר זה ניסיון לבדוק את עמדותיהם של גברים מוסלמים כלפי זכאותה של האישה המוסלמית להשכלה גבוהה. המאמר ביקש להבהיר אם יש קשר בין השכלתם ודתיותם של הנחקרים ובין עמדותיהם בסוגיה האמורה. עוד ביקש המחקר לבדוק אם יש קשר בין הערכתם של הנחקרים את האישה ובין עמדתם בשאלת זכאותה להשכלה גבוהה; ואם יש קשר בין עמדתם בשאלת השוויון בין המינים ובין עמדתם בשאלת זכאותה של האישה להשכלה גבוהה.

המאמר עמד על פערי ההשכלה בין המגזר היהודי למגזר הערבי, פערים שבהם נודע לראשון יתרון גדול על פני השני. בה בעת הצביע המאמר על התמורות המהירות המתחוללות בתחום זה בדור האחרון. חרף התמורות האלו עדיין גדולים הפערים בין שני המגזרים – היהודי והערבי – הן כאשר מדובר בחינוך התיכון והן כאשר מדובר בהשכלה הגבוהה. בה במידה הצביע המאמר על כך שבד בבד עם השינוי החיובי שהתחולל בהשכלה במגזר הערבי, הסתמנה שם בבירור תופעה מקבילה לזו המאפיינת את המגזר היהודי – הן בחינוך התיכון והן בהשכלה הגבוהה יש יתרון בולט לנקבות על פני הזכרים. משקלן היחסי של הבנות המסיימות את בחינות הבגרות בהצלחה גדול מזה של הבנים הן בקרב קבוצת הרוב היהודי והן בקרב קבוצת המיעוט הערבי. במוסדות ההשכלה הגבוהה יתרוןן של הנקבות על פני הזכרים הערבים גדול אף יותר מזה שבמגזר היהודי!

משקלה של ההשכלה כגורם מפתח, המאפשר בדרך כלל לנבא את מיקומו של האדם בפירמידה החברתית, ברור היום לא רק לאנשי המקצוע אלא גם להדיוטות, גם במגזר היהודי וגם במגזר הערבי. עם זאת, עידוד היציאה ללימודים גבוהים מורכב בחברה המוסלמית המסורתית הרבה יותר מאשר בחברה היהודית, מהטעם הפשוט שהחברה הערבית בישראל עודנה בעיקרה חברה מסורתית פטריארכלית, חרף התמורות המהירות שהיא עוברת. מקומה

של האישה בחברה זו שונה מאוד ממקומה של האישה בחברה המערבית. מה עוד שלימודים במוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל מוציאים את האישה המוסלמית מהמסגרת האקולוגית ההומוגנית של בני ערדה וחושפים אותה למגע קרוב ואינטנסיבי עם בני קבוצת הרוב. יש כאן אפוא נסיבות העלולות לפגוע בתמיכתה של החברה הערבית בהשכלה גבוהה לאישה. בהסתמך על ממצאי סקרים קודמים שנערכו בחברה הערבית בישראל, סקרים שהצביעו על תמיכה גדולה של המוסלמים בישראל בהקניית השכלה גבוהה לנשותיהם, ערכו כותבי המאמר מחקר שדה בשלהי 2010. בצאתם למחקר זה ידעו כותבי המאמר שמחקרים קודמים כבר העירו שלנשים המוסלמיות בישראל מחויבות גבוהה ללימודים במוסדות ההשכלה הגבוהה (מוצטפא, 2007), ולו מן הטעם הפשוט שהתואר האקדמי הוא משאב המעלה את מעמדן בקהילה ומקדם בה, לתפישתן, שינויים (גילת והרץ-לזרוביץ, 2009; Pessate-Schubert, 2003). כמו כן ידעו החוקרים שבחברה המוסלמית הישראלית מכירים היום בעובדה שאישה משכילה מקדמת את המשפחה, ולכן יש לנשים משכילות עדיפות בשוק הנישואין (שפירא והרץ-לזרוביץ, 2004). אחרון-אחרון, החוקרים נתנו את לבם גם לעובדה שבקרב המיעוט הערבי רווחת התפיסה שהשכלה גבוהה תורמת לא רק לקידומו של הפרט, אלא לקידומה של העדה כולה (חרזאללה, 2007).

במחקר שהעלה את השאלות שנמנו בראש הסיכום הזה הסתמנו המסקנות הבאות:

- אף כי מבחינה סטטיסטית הממצאים אינם מובהקים, מעידים הממצאים בעקביות שתמיכתם של הנסקרים בעלי ההשכלה העל-תיכונית בזכאותה של האישה להשכלה גבוהה גדולה מזו של בעלי ההשכלה התיכונית.
- בקרב שתי קבוצות ההשכלה יש תמיכה גדולה בזכאותה של האישה להשכלה גבוהה.
- אף כי מבחינה סטטיסטית הממצאים אינם מובהקים, מעידים הממצאים בעקביות שדתיותם של הנחקרים משפיעה על עמדתם של הנחקרים כלפי זכאותה של האישה להשכלה גבוהה. תמיכתם של החילונים בזכותה לכך היא הגבוהה ביותר; תמיכתם של הדתיים – הנמוכה ביותר; המסורתיים נמצאים בתווך.
- עוד העלה הסקר שמי שעמדתו כלפי השוויון בין המינים אוהדת ייטה לתמוך גם בזכאותה של האישה להשכלה גבוהה.
- הוא הדין בנוגע לקשר בין הערכתם של הנחקרים את האישה לתמיכתם בזכותה להשכלה גבוהה. נמצא שככל שהערכת הנחקרים את האישה גבוהה יותר, כך גבוהה תמיכתם בזכותה להשכלה גבוהה.
- בד בבד נמצא במחקר קשר חיובי מובהק בין השכלת הנחקרים ובין הערכתם את האישה.
- הוא הדין בנוגע לקשר חיובי מובהק בין דתיות להערכת האישה: החילונים רוחשים לאישה את ההערכה הגבוהה ביותר; הדתיים – את ההערכה הנמוכה ביותר; המסורתיים מצויים בתווך.

- קשר סטטיסטי מובהק נמצא גם בין דתיות הנחקרים ובין עמדתם כלפי שוויון כללי בין המינים. החילונים נמצאו בעלי העמדה החיובית הגבוהה ביותר, הדתיים נמצאו בעלי העמדה הנמוכה ביותר, והמסורתיים נמצאו בתווך.

אל כל האמור לעיל יש להתייחס בזהירות, שכן המסקנות שהובאו במאמר נבעו מתוך ממצאי מדגם קטן, שאפשר להגדירו מדגם נוחות או מדגם מזדמן. בשל גודלו של המדגם ניכרו בו לעתים מגמות ברורות, אך לא תמיד אפשר היה להצביע על מובהקויות סטטיסטיות. כל הדברים הללו הוטעמו גם בגוף המאמר, אך הם בהחלט ראויים לציון חוזר.

מקורות

- אבורביעה-קווידר, ס' ווינר-לוי, נ' (2010). מבוא – נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות, בתוך ס' אבורביעה-קווידר ונ' וינר-לוי (עורכות), **נשים פלסטיניות בישראל: זהות, יחסי כוח והתמודדות**, ירושלים: מכון ון ליר.
- אל-חאג', מ' (1999). **השכלה גבוהה בקרב הערבים בישראל**, חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- אליאס, א"ס (2008). השפעתם של הבדלים חברתיים ותרבותיים על תפיסת תפקידי מגדר בקרב מתבגרים ערבים בישראל, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.
- ג'בארין, י' (2010). **תעסוקת ערבים בישראל: האתגר של הכלכלה הישראלית**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, פורום קיסריה.
- גילת, ע' והרץ-לזרוביץ, ר' (2009). נשים מוסלמיות מסורתיות ודתיות מעצימות את עצמן באמצעות לימודים באוניברסיטה: העצמה בפעולה במרחב הפרטי (זוגיות/הורות/משפחה), בתוך פ' עזאזזה, ח' אבו בקר, ר' הרץ-לזרוביץ וא' גאנם (עורכים), **נשים ערביות בישראל: תמונת מצב ומבט לעתיד**, תל אביב: רמות.
- גרא, ר' (2012). **ספר החברה הערבית בישראל (5): אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, ירושלים: מכון ון ליר.
- דאוד, נ' (2002). **תעסוקת נשים בחברה הערבית**, ירושלים: בית הספר למנהיגות חינוכית.
- דאוד, סא"ע (2003). הנשים הפלסטיניות בפוליטיקה בישראל, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- דרורי, י' (1996). **תרבות העבודה של נשים ערביות במתפרות בגליל**, תל אביב: מכון גולדה מאיר לחקר עבודה וחברה, אוניברסיטת תל אביב.
- הנדלס, ש' (2010). **תחושת אפליה של מחפשי עבודה ועובדים ומה חושב הציבור על כך**, ירושלים: משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה, מינהל מחקר וכלכלה.
- הרועה, ד' (1999). **שאלון סקסיזם**, ירושלים: מכון הנרייטה סאלד, יחידת מידע 2025.
- וינשטיין, י' (1998). **שאלון עמדות בנושא מעמד האישה**, ירושלים: מכון הנרייטה סאלד, יחידת מידע 1408.
- זוסמן, נ' ופרידמן, ע' (2008). **איכות כוח העבודה בישראל**, מאמר לדיון 1, ירושלים: בנק ישראל.
- חביב, ג' (2008). **האוכלוסייה הערבית בישראל: מאפיינים נבחרים בחינוך, בכלכלה, בבריאות ובחברה**, ירושלים: מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.

- חיידר, ע' (2009) (עורך). **מדד השוויון בין האזרחים היהודים והערבים בישראל**, חיפה: סיכוי.
- ח'מאיסי, ר' (2011). **ספר החברה הערבית בישראל (4)**, ירושלים: מכון ון ליר.
- חרזאללה, א"מ (2007). **אקדמיות ערביות המתגוררות בירושלים: בין הגירה להשתקעות**, בתוך ח' עראר וק' חאג'יחיא (עורכים), **האקדמאים וההשכלה הגבוהה בקרב הערבים בישראל: סוגיות ודילמות**, תל אביב: רמות.
- כהן-שוורצמן, א' (2005). **שאלון תפיסה מגדרית**, ירושלים: מכון הנרייטה סאלד, יחידת מידע 4189.
- כנאענה, י' (2005). **המשכיות וחדשנות בכפר הערבי בישראל: בין תרבות החמולה לבין התרבות האקדמית**, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב.
- כרכבי-סבאח, מ' (2009). **בסיס ההתארגנות של החמולה ומעמדה של האישה הערבייה**, בתוך פ' עזאיזה, ח' אבו-בקר, ר' הרץ-לזרוביץ' וא' גאנם (עורכים), **נשים ערביות בישראל: תמונת מצב ומבט לעתיד**, תל אביב: רמות.
- למ"ס (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה) (2011). **שנתון סטטיסטי לישראל 62, 2011**, ירושלים: למ"ס.
- למ"ס (2011). **האוכלוסייה המוסלמית בישראל: נתונים לרגל חג הקורבן**, הודעה לעיתונות 277, ירושלים: למ"ס.
- למ"ס (2011). **כרבע מנבחני הבגרות ב-2002 שלא עמדו בכל הדרישות בעת סיום הלימודים השלימו בגרות עד 2010**, הודעה לעיתונות 217/2011, ירושלים: למ"ס.
- למ"ס (2012). **ערב יום העצמאות ה-64 למדינת ישראל: כ-7.881 מיליון תושבים**, הודעה לעיתונות 106/2012, ירושלים: למ"ס.
- למ"ס (2012). **שנתון סטטיסטי לישראל 63, 2012**, ירושלים: למ"ס.
- למ"ס (2012). **סקר הכנסות 2010**, ירושלים: למ"ס.
- למ"ס (2012). **מערכת היישובים בישראל**, ירושלים: למ"ס.
- למ"ס (2012). **השכלה גבוהה בישראל: הודעה לעיתונות לרגל פתיחת שנת הלימודים האקדמית תשע"ב**, הודעה לעיתונות 393/2011, ירושלים: למ"ס.
- מוצטפא, מ' (2007). **תמורות בהשכלה הגבוהה בקרב המיעוט הערבי בישראל בעשור האחרון**, בתוך ח' עראר וק' חאג'יחיא (עורכים), **האקדמאים וההשכלה הגבוהה בקרב הערבים בישראל: סוגיות ודילמות**, תל אביב: רמות.
- מנאע, ע' (2008). **ספר החברה הערבית בישראל (2)**, ירושלים: מכון ון ליר.
- סואן, ד' (2012). **מוצא והדרה: ערביי ישראל בתחתית הפירמידה, סוגיות חברתיות בישראל**, 6:13-31.
- עלי, נ' וגורדוני, ג' (2009). **אידיאולוגיה של חלוקת מטלות וסמכויות במשפחה הפלסטינית בישראל**, בתוך פ' עזאיזה, ח' אבו-בקר, ר' הרץ-לזרוביץ' וא' גאנם (עורכים), **נשים ערביות בישראל: תמונת מצב ומבט לעתיד**, תל אביב: רמות.
- עראר, ח' ואבו-עסבה, ח' (2007). **השכלה ותעסוקה כהזדמנות לשינוי מעמדן של נשים ערביות בישראל**, בתוך ח' עראר וק' חאג'יחיא (עורכים), **האקדמאים וההשכלה הגבוהה בקרב הערבים בישראל: סוגיות ודילמות**, תל אביב: רמות, עמ' 73-105.
- עראר, ח' ואבו-עסבה, ח' (2010). **נשות עסקים ערביות באזור המשולש: מאפיינים, צרכים וקשיים, סוגיות חברתיות בישראל**, 10: 91-123.
- פופר-גבעון, א' וויינר-לוי, נ' (2010). **מרפאות מסורתיות, השכלה גבוהה, כאב ואוטונומיה: נתיבי התמודדות של נשים פלשתיניות בישראל, סוגיות חברתיות בישראל**, 9: 124-152.

- פידלמן, א' (2009). **נתונים על סטודנטים מהמגזר הערבי במוסדות להשכלה גבוהה**, ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע.
- פסט-שוברט, ע' (2005). "אני יוצאת וכאלו ממששת את העולם, רואה את הדברים ברור יותר": נשים, השכלה גבוהה והחברה הברואית בנגב, **מגמות**, מג, 4 : 659-681.
- פרידמן-גרייבסקי, ג' (1976). **שאלון קיטוב תפקידי**, ירושלים: מכון הנרייטה סאלד, יחידת מידע 916.
- קוליק, ל' וריאן, פ' (2005). יחסים זוגיים, אסטרטגיות התמודדות עם קונפליקטים בית-עבודה ורווחה נפשית: ניתוח משווה בין נשים יהודיות לנשים ערביות, **מגמות**, מג, 4 : 633-658.
- רווח, ש' (2001). **שאלון ערכים ועמדות כלפי נשים**, ירושלים: מכון הנרייטה סאלד, יחידת מידע 2589.
- רכס, א' (1993). **המיעוט הערבי בישראל: בין קומוניזם ללאומיות ערבית**, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, מרכז משה דיין.
- שניידר, ע' (2002). **שאלון שוויוניות בתפקידי המין**, ירושלים: מכון הנרייטה סאלד, יחידת מידע 3208.
- שפירא, ת' והרץ-לזרוביץ, ר' (2004). השכלה, מנהיגות והעצמה: סיפורן של שלוש נשים ערביות, **גדיש**, ט: 180-200.
- Abu Baker, K. (1998). *A Rocky Road: Arab Women as Political Leaders in Israel*, Kfar Saba: Beit Berl, The Institute for Israeli Arab Studies (Arabic).
- Afshar, H. (1997). Women and Work in Iran, *Political Studies*, 45, pp. 755-767.
- Al-Haj, M. (1988). The Changing Arab Kinship Structure: The Effect Of Modernization In An Urban Community, *Economic Development and Cultural Change*, 36, pp. 327-358.
- Al-Haj, M. (1995). *Education, Empowerment and Control: The Case of the Arabs in Israel* Albany, NY: State University of New York Press.
- Arar, K. & Rigbi, A. (2009). "To Participate or not to Participate?": Status and Perception of Physical Education Among Muslim Arab-Israeli Secondary School Pupils. In *Sport, Education and Society*, 14 (2), pp. 182-202.
- Ayalon, H. & Shavit, Y. (2004). Educational Reforms and Inequalities in Israel: The MMI Hypothesis Revisited. *Sociology of Education*, 77 (2), pp. 103-120.
- Bennet, K. P. & LeCompte M. (1990). *How Schools Work: Sociological Analysis of Education*, White Plains, NY: Longman Publishing Group.
- Braun-Lewenshon, O., Sagy, S. & Roth, G. (2010). Coping Strategies Among Adolescents: Israeli Jews and Arabs Facing Missile Attacks. In *Anxiety, Stress and Coping*, 23 (1), pp. 35-51.
- Buchmann, C. & Hannum, E. (2001). Education and Stratification in developing Countries: A review of Theories and Research. *Annual Review of Sociology*, 27, pp. 77-102.
- Daoud, S. A. O. (2009). *Palestinian Women and Politics in Israel*. Gainesville: University of Florida.
- El-Ghannam, A. R. (2001). Modernization in Arab societies: The Theoretical and Analytical View, *International Journal of Sociology and Social Policy*, 21, pp. 99-132.
- Gerner-Adams, D. K. (1979). The Changing Status of Islamic Women in the Arab World. *Arab Studies Quarterly*, 1 (4), pp. 324-353.

- Herzog, H. (2009). Choice as Everyday Politics: Female Palestinian Citizens of Israel in Mixed Cities, *International Journal of Politics, Culture and Society*, 22(1), pp. 5-21.
- Kattab, N. (2002). Ethnicity and Female Labour Market Participation: A New Look at the Palestinian Enclave in Israel, *Work, Employment and Society*, 16(1), pp. 91-110.
- Lewin-Epstein, N. & Semyonov, M. (1992). Modernization and Subordination: Arab Women in the Israeli Labour Force, *European Sociological Review*, 8(1), pp. 39-51.
- Lewin-Epstein, N. & Semyonov, M. (1994). Sheltered Labor Markets, Public Sector Employment, and Socio-economic Returns to Education of Arabs in Israel, *American Journal of Sociology*, 100(3), pp. 622-651.
- Okun, B. S. & Friedlander, D. (2005). Educational Stratification among Arabs and Jews in Israel: Historical Disadvantage, Discrimination, and Opportunity, *Population Studies*, 59(2), pp. 163-180.
- Pascarella, E. T. & Terenzini, P. T. (1991). *How College Affects Students: Findings and Insights from Twenty Years of Research*, San Francisco, CA: Jossey-Bass Inc.
- Pessate-Schubert, A. (2003). Changing from the Margins: Bedouin Women and Higher Education in Israel, *Women's Studies International Forum*, 26(4), pp. 285-298.
- Rabinowitz, D. (2001). The Palestinian Citizens of Israel, the Concept of Trapped Minority and the Discourse of Transnationalism in Anthropology, *Ethnic and Racial Studies*, 24, pp. 64-85.
- Rosenfeld, H. (1988). Nazareth and Upper-Nazareth and the Political Economy of Israel, in J. F. Hopfman (ed.), *Arab-Jewish Relations in Israel*, Bristol: Wyndham Hall Press, pp. 45-66.
- Seginer, R. & Mahajna, S. (2003). "Education is a Weapon in Women's Hands": How Israeli Arab Girls Construe their Future, *Journal for Sociology of Education and Socialization*, 23(2), pp. 184-198.
- Semyonov, M. & Tyree, E. (1981). Community Segregation and the Cost of Ethnic Subordination, *Social Forces*, 59, pp. 649-686.
- Taraki, L. (1995). Islam is the Solution: Jordanian Islamists and the Dilemma of the "Modern Woman", *The British Journal of Sociology*, 46(4), pp. 643-661.
- Terhorst, R. (1995). *To Be or Not To Be Economically Active: That is The Question*, Working Paper 95/27, Islamabad: Pakistan/Netherlands Project on Human Resources Development.
- Wharton, A. S. (2005). *The Sociology of Gender: An Introduction to Theory and Research*, Malden, MA: Blackwell.
- Youssef, N. H. (1972). Differential Labor Force Participation of Women in Latin America and the Middle Eastern Countries: The Influence of Family Characteristics, *Social Forces*, 51, pp. 135-153.

soen@macam.ac.il